

Brutus Östling & Göran Bergström

Rätten till arbete eller rätten till lättja?

Enligt Bibeln gäller, ”att den, som icke vill arbeta, skall heller icke äta”;

enligt den borgerliga upplysningen gäller, att ”endast den som arbetar skall leva och bara av sitt eget arbete”;

i arbets- och koncentrationslägren gäller, att ”alla skall träla, och alla skall svälta”;

enligt den frihetliga socialismen bör gälla, ”att alla skall äta, och alla skall arbeta så lite som möjligt”;

under kommunismen måste gälla, ”att var och en presterar efter egen förmåga och njuter efter sina behov, och var och en njuter efter sin förmåga och presterar efter sina behov”.

(Ur Carlsen m fl: *Kapitalisme, behov og civilisation*, Modtryk 1980)

Detta är en efterskrift till Paul LaFargues klassiska pamflett ”Rätten till lättja”. Symposion / Fri press – Andra upplagan, 1989.

Detta häfte sattes ihop 2006.

Brutus Östling & Göran Bergström
**Rätten till arbete eller
 rätten till lättja?**

I.

Att ha ett arbete eller att inte ha det är den omedelbara frågeställningen för flertalet människor. Men så har det inte alltid varit. Lafargue talade om det soliga Spanien, där man för något mer än bara hundra år sedan hade färre fabriker än vi har fångelser. Vänder man blicken mot tidigare samhällen – t ex antiken – eller mot en del ännu kvarlevande ursprungsbefolkningar, så upptäcker man att arbetet betraktades som det mest förnedrande för människan eller att en sådan föreställning som ”arbetet som sådant”, ”arbete överhuvud” helt enkelt inte existerar.¹

Kärleken till arbetet, detta besynnerliga vansinne, är nämligen en historisk (läs: kapitalistisk) produkt, som har dominerat den kapitalistiska ideologin, och detta också när den uppträtt under socialistiska förtecken. Arbete och arbetsduglighet ses både från vänster och höger som naturligt och nödvändigt förbundna med identitetsbildning, normalitet och människovärde.

Föreställningen om arbetet som något nödvändigt och positivt skulle väl knappast kunna betraktas som vansinne om det rörde sig om ett ”utopiskt” arbetsbegrepp – ett arbetsbegrepp som knöts till kreativitet, skapande verksamhet osv. Detsamma gäller givetvis den allmänna och överhistoriska definitionen av arbete som ”en process mellan människa och natur, en process

varigenom människan förmedlar, reglerar och kontrollerar sin ämnesomfattning med naturen genom sitt eget handlande” (Marx).² Betraktat på detta sätt är arbetet en oundgänglig del av all mänsklig praktik. Men under kapitalismen är arbetet inte blott definierat som en stoffväxling med naturen, det utgör samtidigt produktion av värde, och därtill mervärde. Arbetet har således en dubbel bestämning under kapitalismen; dels som en konkret och mycket bestämd arbetsprocess (t ex snickeri-, skrädderi- eller måleriarbete), dels som en process som inte kan betraktas konkret eller göras till föremål för sinnlig betraktelse, nämligen att vara värde- och mervärdeproduktion.³ Under kapitalismen är arbetet underlagt mervärdeproduktionen, arbetets abstrakta sida, och format av denna. Dess obönhörliga krav är att producera så mycket som möjligt, utan hänsyn till vad som produceras och hur.

Men när arbetsbegreppet på så sätt förvandlas till ett produktivetsbegrepp, ja då försvinner också arbetet som skapande, kreativ verksamhet och reduceras till kapitalistiskt, främmandegjort lönarbete. Arbetet blir något som hör ”nödvändighetens rike” till, och ”frihetens rike” tar vid först där arbetet upphör, d v s i den kapitalistiska fritiden. Ändå är det just mot lönarbetet som arbetarklassens kärlek, till arbete riktar sig. Alltifrån arbetarklassens tidigaste strider till dagens dogmatiska socialdemokratiska program för ”full sysselsättning” har ”rätten till arbete” (dvs kapitalistiskt lönarbete) varit ett dominerande krav. Istället för att – som Marx säger i *Lön, pris och profit* – ”avskaffa lönesystemet”, har man ägnat stor kraft åt att göra denna arbetsform allmän. När proletariatet revolterat, har detta skett för att befria arbetet eller tvinga även kapitalisterna och de rika herrarna att arbeta. Man har revolterat under paroller som ”den som inte arbetar, han skall heller inte äta”, ”rätt till arbete”, ”arbetets revolution” och ”bly eller arbete”, med det senare slagordet menade de revolterande arbetarna i Lyon 1831 att de var beredda att dö för att få arbete. – Sällan eller aldrig har man ifrågasatt arbetets form.

Poängen hos Marx gentemot dessa tendenser inom den socialistiska rörelsen är att han skiljer den kapitalistiska arbetsformen, lönarbetet, från arbete som livsaktivitet osv. Vid de tillfällen då Marx själv talar om arbetet som ett ”primärt livsbehov” åsyftar han alltid en arbetsform bortom det

kapitalistiska lönarbetet, ett arbete där t ex ”individernas underordnande under arbetsledningen och därmed också motsättningen mellan andligt och fysiskt arbete har försvunnit”.⁴ I detta avseende har Marx’ tankar knappast haft något inflytande alls på den socialistiska rörelsen.

II.

Hur har då denna vansinniga kärlek till lönarbetet – som Lafargue talar om – kunnat växa fram? Ja, en sak är säker, arbetsmoralens framväxt har krävt en lång historisk process fylld av våld, nöd och fruktan. *Disciplinering* är nyckelbegreppet för denna utveckling. Lönarbetarklassen (på livstid) kunde endast skapas genom att arbetarna blev ”inpiskade, brännmärkta och pinade i den disciplin som lönarbetersystemet kräver”. (Marx)⁵

En engelsk historiker noterar att ”det fanns få områden i landet där inte de moderna industrierna, särskilt inom textilbranschen, förknippades med fängelser, arbetsinrättningar och barnhus”. (Pollard) Den franske idéhistorikern Michel Foucaults böcker handlar bl a om hur den för lönarbetet nödvändiga disciplinen växt fram.⁶ I *Vansinnets historia* har Foucault beskrivit och analyserat hur det i 1600-talets Frankrike uppstod stora interneringsanstalter i vilka mängder med fattiga, arbetslösa, dårar och sjuka kom att inhysas under vad han kallar ”den stora inspärningens epok”.

Förändringar på landsbygden hade skapat en allt större skara egendoms- och bostadslösa, som också kom att bestå av allt från sjuka, fattiga studenter samt arbetslösa till hemsända soldater och desertörer från religionskrigen. Under 1500- och 1600-talen blev de egendomslösa ett allt större problem, som myndigheterna tvingades ta itu med. Det var inte längre möjligt att jaga bort dem från städerna, då detta endast ledde till att de begav sig till någon annan stad. Samtidigt förde deras kringströvande liv med sig en utbredd och farlig småbrottslighet.⁷

För att kontrollera och bekämpa denna farliga och hela tiden växande befolkningsgrupp genomförde myndigheterna en hel rad åtgärder. I flertalet europeiska länder följde terroristisk lagstiftning, avrättningar och interneringar. Henrik VII av England lät t ex hänga inte mindre än 72.000 vagabonder eller luffare under sin livstid.⁸

Enligt ett kungligt edikt från den 27 april 1656 skulle man runt om i hela Frankrike, i varje stad, upprätta ett Hôpital général. Hôpital général var inget sjukhus, som namnet låter antyda. Istället uppgavs dess syfte från början vara att förhindra ”tiggeriet och sysslolösheten såsom varande all sedeslöshets källor”.⁹

Men det nya i denna åtgärd var inte så mycket själva inspärningen, som att man nu skulle ”ge arbete åt dem man har stängt in”. I Tyskland hade redan tidigare, 1620, upprättats s k Zuchthäuser med en liknande målsättning. Flertalet europeiska länder – där kapitalistiska inslag nu blivit allt starkare – följde det franska och tyska exemplet. Runt om i Europa skapades tusentals inrättningar för tvångsarbete: arbetshus, barnhus, Zuchthäuser, workhouses, fängelser osv. Arbetsinrättningarna hade en dubbel funktion: dels en ekonomisk (de inspärrade skulle själva få arbeta ihop till sitt levebröd), dels en moralisk-ideologisk (de inspärrade skulle begåvas med en arbetsmoral). I reglementet för Hôpital général står att läsa att: ”Alla de fattiga som är arbetsförmögna skall arbeta under dagarna, lika mycket för att undvika sysslolösheten som roten till allt ont som för att vänja sig vid arbetet och för att själv förtjäna en del av sitt uppehälle.”¹⁰

Den ekonomiska funktionen miste emellertid snart sin betydelse, eftersom det produktiva arbetet på interneringsanstalterna tenderade att skapa arbetslöshet i de angränsande regionerna och industrierna inom samma bransch. Den moraliska funktionen var desto viktigare. Det var sysslolösheten, lättjan, som sågs som den grundläggande orsaken till allt ont. För borgerskapet gällde det att inpränta en allmän arbetsmoral. Arbetet i interneringsanstalterna fick på det här sättet sin etiska innebörd. Alla sysslösa, vare sig de var det av egen fri vilja eller ej, fattiga, dårar, vagabonder, skulle underkastas det obligatoriska arbetets regler. Foucault skriver:

Anstalten är inte bara en verkstad för tvångsarbete utan också en moralisk institution ålagd att bestraffa och korrigera en viss moralisk ’frånvaro’, som inte har gjort sig förtjänt av domstolarnas uppmärksamhet men som inte heller kan korrigeras enbart med sträng botgöring. Hôpital général har en etisk status. Dess direktörer ikläder sig

moraliska åligganden och man ger dem alla juridiska och moraliska repressionsmedel: 'De har all makt beträffande auktoritet, direktion, administration, polis, jurisdiktion, korrektion och bestraffning' och för att de skall kunna fullgöra sina uppgifter sätter man till deras disposition 'stolpar och järn, fängelser och hålor'.

Och egentligen är det i detta sammanhang arbetstvånget får sin innebörd: på samma gång etisk övning och moralisk garanti. Arbetet gäller som askes, som bestraffning, som tecken på en viss hjärtats attityd. Den fånge som vill och som kan arbeta blir fri; inte särskilt mycket därför att han nu på nytt är användbar i samhället utan därför att han på nytt gått med i den mänskliga existensens stora moraliska pakt.¹¹

Den stora insparningen byggde på en ny känslighet gentemot fattigdomen, tiggeriet och sysslolösheten. En helt ny etik höll på att bryta fram: en *arbetsetik*.¹²

Den protestantiska religionen betydde mycket för framväxten av den nya arbetsmoralen i stora delar av Europa. Allra klarast framträder det hos kalvinismen, som kan ses som en extrem form för protestantism.¹³ Med protestantismens och kalvinismens asketiska arbetsinriktade disciplin etablerades en för kapitalet adekvat arbetsmoral. De icke-arbetande fattigas tiggeri och odisciplinerade levnad utgjorde negationen av detta nya, för kapitalet adekvata moralbegrepp. De fattigas levnadssätt var syndigt. Eller som man tidstypiskt uttryckte det: "Den som inte vill arbeta, han ska inte heller äta!"¹⁴

I dessa religiösa rörelsers självförståelse framstod just tvångsarbetet som det bäst anpassade redskapet mot dessa syndare: endast genom tvångsarbetet kunde Guds vilja uppfyllas.

Drag från den protestantiska etiken byggd på arbetet som en etisk plikt, ett kall, återfinns vi också hos merkantilisterna, i en del av deras arbetslönteorier.¹⁵ Arbetet anses här som ett nödvändigt medel för att tvinga in människorna i den kapitalistiska industridisciplinen. Dess funktion var att genom disciplineringen upphäva den lättja och arbetsovillighet, som kän-

netecknade de lönarbetare som ännu inte av tradition och vana lärt sig att betrakta lönarbetet som något nödvändigt.

Lafargue citerar en anonym pamflett från 1770: "Englands fabriksbövel har fått den fixa idén att var och en bland dem, enbart för att de är engelsmän, av födseln skulle ha privilegiet att vara mera fria och oberoende än arbetarna i vilket annat europeiskt land som helst. En sådan idé kan förvisso vara nyttig för soldater, vilkas tapperhet den sporrar; men för fabriksarbetarna gäller att ju mindre de smittats av den, desto bättre för dem själva och för staten. Arbetarna får aldrig känna sig oberoende av sina överordnade. Det är ytterst farligt att uppmuntra den sortens inbillningar hos den gemena hopen i en handelsstat som vår, där kanske sju åttondelar av befolkningen endast besitter ringa eller ingen egendom alls. Botandet kommer att vara fullständigt först när våra fattiga inom industrin går med på att arbeta sex dagar för samma summa som de nu tjänar på fyra."

För att utrota sysslolösheten och den moral denna medförde föreslog samme anonyme författare att man skulle upprätta "skräckhus där man arbetar 14 timmar om dagen, så att det när matrasterna räknats bort skulle återstå 12 hela, ograverade arbetstimmar."

Sådana skräckhus hade, som vi sett, upprättats långt tidigare.

III.

Den protestantiska regeln att "den som inte vill arbeta, han ska inte heller äta" förvandlades till socialistisk lag av Lenin, som skriver: "Socialismens lag säger, att den som icke vill arbeta, han skall icke äta."¹⁶

Formuleringen återfinns idag i Sovjetunionens grundlag § 12. Överhuvudtaget har man i Sovjet eller övriga länder som kallar sig själva socialistiska varken ifrågasatt den kapitalistiska arbetsmoralen eller den "produktionistiska" ideologi, som härskar såväl i de kapitalistiska som i de socialistiska staterna. Om man skulle kunna tala om att man i länder som Sovjet, Kina eller Östeuropa ifrågasatt den kapitalistiska arbetsformen, så är det bara för att man i dess ställe infört en "*tvångsarbetets politiska ekonomi*" (Rudi Dutschke).

1865 skrev Marx att "Istället för den konservativa parollen: En skälig

dagslön för en skälig arbetsdag borde arbetarna på sin fana skriva den revolutionära parollen: *Ned med lönesystemet.*¹⁷ Det är ingen tillfällighet att Marx skriver så. Kapitalet reproducerar och förökar sig självt genom att reproducera befolkningen som lönarbetare. Kapitalet lever, produceras och reproduceras av och genom lönarbetet. Kapital är sig självt förökande värde, mervärde som ständigt är i rörelse och förökas. Mervärdet härstammar från merarbetet. Merarbetet kommer från arbetet. Arbetet levereras och utförs av lönarbetaren. Kapitalet är med andra ord inte något som bara utstrålar någonstans ifrån, t ex börsens huvudkontor i London eller New York. Det är inte heller något som fungerar självständigt i förhållande till arbetarna. Kapitalet utgör en process och ett socialt förhållande, som dagligen återskapas och utvidgas sig genom lönarbetarens vardagspraktik, dvs just genom lönarbetet.

Parollen om att ”den som inte arbetar, han ska inte heller äta” innehåller onekligen en tendens att göra arbetet i dess kapitalistiska form allmänt. Istället för att vända sig mot denna arbetsform kräver arbetarrörelsen att allt fler ska bli producenter, dvs ”arbetare”.

”Inför arbetarnas dubbla vansinne: att slita ut sig med överarbete och leva i knapphet, består det största problemet för den kapitalistiska produktionen inte längre i att finna producenter och öka deras krafter utan i att finna konsumenter, reta deras aptit och skapa konstlade behov”, skriver Lafargue. Om de improduktiva skikten förr var ensamma om att konsumera industrins produkter, så var det kanske inte så mycket för att själva få del i denna konsumtion som arbetarna tog upp kampen, utan snarare – vilket Lafargue skriver – för att också tvinga in kapitalisterna och de improduktiva skikten i lönarbetskarusellen; och så ställs fortfarande kraven. Men ”kapitalister” existerar inte på samma sätt idag som för hundra år sedan. Idag lever också kapitalisten genom lönarbetet – att direktörernas löner fortfarande är högre ändrar inget i sak. ”Befolkningen” består i stort sett av lönarbetare.

När arbetarrörelsen kräver fler som producenter – lönarbetare – inrymmer det onekligen en tendens att investera i kapitalismens slavmaskin, dvs att bidra till att kvarhålla människornas bindning till lönesystemet.

Sedan kapitalismens barndom har också arbetarklassens konsumtions-

förmåga genomgått en våldsamt utveckling. Även om detta i viss mening varit positivt, så har arbetaren på samma gång underlagts ett dubbelt slaveri: hon är idag slav såväl under produktionens som konsumtionens herravälde. Så länge lönarbetet inte ifrågasätts som medel för tillfredsställandet av behoven, innebär kraven på ökad konsumtion detsamma som att propagera för den kapitalistiska produktions- och slavmaskinens utvidgning.

IV.

Så gott som alla människor lever idag genom lönarbetet, i dess konkreta form genom att varje dag på nytt stämpla in och ut från sina arbeten. Arbetet är något ”man går till...” för att senare på dagen vända hem ifrån. Att gå till sitt arbete förefaller vara den mest naturliga sak i världen.

Som vi nämnt är emellertid arbetet av en speciell karaktär under kapitalismen. Det är alienerat, främmandegjort arbete, lönarbete. Arbetet innebär inte att man skapar något som man själv tycker har värde – i vart fall är det för majoriteten löntagare inte den primära orsaken till att de varje morgon tvingar sig ur sängen för att bege sig till jobbet. Det djupaste individuella motivet för att gå till arbetet är istället förvärvandet av lönen. Därav följer logiskt också att det inte längre är den konkreta arten av arbete (dvs om det rör sig om kontors-, snickeri-, målar- eller industriarbete), eller arbetets utseende, som är det primära intresset för lönarbetaren. Arbetet blir i det avseendet ett abstrakt (likgiltigt) arbete som man utför för att få lön.

För att kunna sälja sin arbetskraft måste lönarbetaren först lära sig att vara disponibel för kapitalet. Ty när han väl sålt sin vara – arbetskraften (= förmågan att arbeta) – då har han också fränsagt sig rätten att själv disponera över sin egen förmåga och kropp. Han är tvungen att underkasta sig den industriella disciplinen: ”*underordning* under kapitalets befäl, *punktlighet*, som inte är anpassad efter kropps- och reproduktionsbehov utan efter maskineriets takt och efter värdeförmeringsintresset, *sparsambet* i handhavandet av produktionsmedel och produktionsmaterial.”¹⁸

Med kapitalismens utveckling – den tayloristiska arbetsdelningen, löpande bandet osv – har arbetet inte bara formellt utan också reellt tömts på sitt innehåll. Ty som Marx skriver: under kapitalistiska produktionsförhål-

landen ”befriar inte maskinen arbetaren från arbete utan arbetet från allt innehåll.”¹⁹ De som för några år sedan till äventyrs trodde att automatiseringen och datoriseringen skulle befria människan från tunga, slitsamma och monotona sysslor kan idag se spruckna illusioner. Arbetet inom automatiserade industrier är minst lika förenklat, sönderstyckat och framför allt monotont som inom industrier med äldre teknologi.

Trots att arbetet för många blivit innehållslöst innebär arbetslöshet för de flesta människor den största av olyckor. Inte nog med att den arbetslöse mister en del av sin lön. Han hotas också av identitetsförlust.

Man är inte något, utom i kraft av sitt arbete. Det är inbyggt i språket, och om man vill uppfatta sig som en hel människa är det avgörande att kunna svara: *Jag är* (ingenjör, arbetare, statsminister, murare, lärare...) och katastrofalt om man måste svara *Jag är arbetslös*.²⁰

På grund av det intima sambandet mellan arbete och identitet/normalitet under kapitalismen blir arbetslösheten till identitetsförlust och *an*normalitet. Arbetsideologin leder till att arbetslösheten uppfattas som en individuell fråga. Arbetslösheten förvandlas till ett problem för den enskilde arbetaren/individens istället för ett strukturellt – samhälleligt problem – dvs ett problem som hänger samman med det sätt den kapitalistiska ackumuleringen och ekonomin fungerar på. Det identitetssammanhang som arbetet utgör för lönarbetaren leder till att den som mister sitt arbete blir rådlös, och denna rådlöshet kommer man inte ifrån så länge man inte kan finna ett annat identitetssammanhang än lönarbetet. Och varför måste detta identitetssammanhang vara just lönarbetet? Redan idag bygger många människor i högre grad upp sin identitet i fritidssituationen – kring hobbyn, bilen, villan eller trädgården – än kring sin yrkesroll. Är inte detta ett tecken på en möjlig förändring? Frågan är viktig eftersom den problematiserar föreställningen att arbetet (=lönarbetet) måste vara grunden för den vuxnes identitet.

Men samtidigt är fritiden ett begrepp som är omedelbart knutet till arbetet. Fritiden definieras utifrån lönarbetet, nämligen som från arbetet fri tid, och redan denna motsatsställning sätter sin prägel på den.

Vid arbetslöshet förändras fritiden radikalt. Allt blir fritid, men fritiden blir utan den motsvarighet, arbetet, som definierade fritiden och gav den en mening. Fritiden mister sin kompensatoriska funktion. Plötsligt ska den arbetslöse fylla hela veckor och dagar med den lilla mängd innehåll som tidigare bara upptog helgerna och några kvällstimmar. Aktiviteterna tenderar att uppfattas som meningslösa.²¹

Fritiden, bostadssituationen, konsumtionen osv är därtill något som grundas på arbetet eller den lön man får ur det – och det vore felaktigt att bagatellisera de konsekvenser som de minskade konsumtionsmöjligheterna innebär för den arbetslöse.

V.

Även om den försämrade ekonomiska situationen är av stor betydelse för den arbetslöse, är det emellertid ett annat förhållande som i hög grad medverkar till känslan av identitetsförlust och skuld – och som därtill bidrar till att hålla människorna bundna till lönarbetet och produktionen. Låt oss tillsammans med Lars-Henrik Schmidt kalla det för den sociala utstötningsmekanismen.²²

I 1600-talets Europa uppstod, som vi såg, en rad statliga inrättningar för tvångsarbete – arbetshus, fängelser, Zuchthäuser, workhouses, Hôpitaux généraux osv. I dessa inspärrades alla de som betraktades som sysslolösa: fattiga, dårar, vagabonder, arbetsskygga, lytta, människor med könssjukdomar...

Målsättningen var och kom länge att förbli bl a den att ”väcka arbetslusten till liv hos den late”, skriver Foucault och citerar en fransk fängelsedirektör från 1777: ”Den som inte ser sitt uppehälle säkrat, bör oundvikligen få känna tvånget att söka sig det genom arbete. Man erbjuder honom arbete genom polisens ingripande och genom tillämpande av disciplin; man tvingar honom på sätt och vis att hänge sig åt arbetet; därefter skall förtjänsten driva honom; begåvad med arbetsmoral, van att arbeta, befriad från brödbekymmer och med lite pengar som han har lagt åt sidan tills han blir utsläppt... [har han lärt sig ett yrke] som ger honom en trygg försörjning.”²³

Fängelset ”skulle hos lättingen återuppväcka kärnen till arbetet, tvinga

honom att återanpassa sig i ett egennyttans system, där arbete är mer fördelaktigt än lättja, omge honom med ett förminskat och förenklat tvångssamhälle vilket klart och tydligt skulle vara baserat på principen att 'den som vill leva måste arbeta'."²⁴

Men målsättningen var inte bara att skapa en arbetsmoral hos den inspärrade. Den statligt verkställda inspärningen – först i arbetshus m m, senare framför allt i fängelserna – hade också som syfte att vara avskräckande exempel. När vissa förbrytare underkastas "fängelsets isolering, regelbundet arbete och den religiösa förkunnelsens påverkan" sker det för att de ska "bättra sig och förvärva vanan att arbeta", men också för att "sätta skräck i andra som känner sig frestade att taga efter dem", som det står i inledningen till en lag av 1779.²⁵ Den statliga utstötningmekanismen – först verkställd genom "den stora inspärningen" och senare genom straffsystemet – ska sätta skräck i den övriga befolkningen och hos proletariatet inpränta en bestämd föreställning om icke-proletariatet som randgrupp, som farlig, som omoralisk, som ett hot mot hela samhället, som folkets bottensats och mänsklighetens avskum.²⁶

Om utstötningen tidigare skedde med hjälp av makrofysiska medel – dvs via staten och straffsystemet – så har läget förändrats i takt med kapitalismens utveckling, allteftersom dess ideologi vunnit gehör också hos de arbetande klasserna. Idag fungerar den sociala utstötningen framförallt på ett mikroplan, dvs på nivån för de mänskliga relationerna. Förutsättningen för detta är just att den kapitalistiska arbetsideologin slagit rot också hos arbetarklassen samt att möjligheterna till försörjning utanför lönarbetet minimerats.

Utsötningen på mikroplanet fungerar som en "social bannlysning" (Peter Brückner),²⁷ och som sådan mindre med hjälp av våld än med normativitet (vad som uppfattas normalt) och ideologi (moralisk utstötning). I den generation som är född före andra världskriget härskar arbetsideologin och moralismen ("man måste göra rätt för sig"). Allt och alla som inte uppfyller prestationsmönstret faller offer för den sociala bannlysningen. Den rädsla som hotet om utstötning eller social bannlysning skapar, är ett verksamt redskap för att anpassa människor till förhållandena under det rådande sys-

temet.

Så länge förmågan och viljan att delta i lönarbete bestämmer vad som är normalt kommer rädslan för den sociala bannlysningen att fungera. Rädslan för att falla offer för utstötning tar sig uttryck i individens *oro* för sin framtid. Arbetslösheten framträder som identitetsförlust, eftersom man då faller ur det sociala mönster som tidigare utgjort förutsättningen för ens identitet. Man är utanför det normala. *Oron*, rädslan för social bannlysning resulterar i *rådlöshet*. Systemets kris har individualiserats.

Sedd ur den "sociala bannlysningens" synvinkel har arbetslösheten en stabiliserande samhällseffekt. Gruppen av arbetslösa (och andra utslagna) fungerar som hotbild – och bidrar därmed till anpassningen av den stora massan.

Frågan är emellertid om de arbetslösa fortfarande kan och i framtiden kommer att kunna fylla denna funktion. För det första tenderar arbetslösheten att anta sådana proportioner att rollfördelningen inte längre fungerar. Det blir allt svårare för borgarklassen att upprätthålla motsättningen mellan proletariat och icke-proletariat ("trasproletariat"), eftersom ekonomisk kris och rationalisering utestänger allt fler från möjligheten att skapa sig en proletär (lönarbetar-)identitet. Trots en rad försök att dölja arbetslösheten (AMS-utbildningar, beredskapsjobb o s v), blir det alltmer uppenbart att arbetslösheten är ett strukturellt fenomen snarare än resultatet av individuellt handlande. I synnerhet måste den omfattande ungdomsarbetslösheten, liksom arbetslösheten i avfolkningsbygder t ex i Norrland, framstå som ett omedelbart *samhälleligt* problem.

För det andra håller den kapitalistiska arbetsmoralen sakta på att luckras upp. De unga tillmäter inte längre arbetet samma värde, vare sig som moralisk fostran eller som självförverkligande ideal. I Frankrike har några undersökningar påvisat klara tendenser till en växande "arbetsskygghet"; 50 av 100 unga arbetare ur yrkesgrupper av alla slag tillmäter inte arbetet något större värde, ur någon av de nämnda aspekterna.²⁸ När ungdomen inte längre tillägnar sig arbetsmoralen uppstår vad man med Jürgen Habermas skulle kunna kalla en "motivationskris",²⁹ eftersom det kapitalistiska systemet idag är långt mera beroende av "arbetet som ideologi" än på den tiden då arbetet

verkligen utgjorde en nödvändighet för att arbetaren skulle kunna äta.

Det är ur båda dessa perspektiv man måste se de statliga åtgärder som sätts in för att dämpa arbetslösheten, i synnerhet ungdomsarbetslösheten. Massarbetslösheten hotar att framkalla en ”*legitimationskris*” (se not 29) för systemet (eftersom den framträder som strukturellt betingad), samtidigt som den också bidrar till en allvarlig motivationskris (då den endast ökar ungdomens likgiltighet inför arbetet och dess disciplin). Från statligt håll försöker man dölja arbetslösheten, motverka arbetsideologins sönderfall³⁰ och därmed också nedbrytandet av den sociala utstötningens mikrofysik. De arbetslösa slussas in på olika AMS-utbildningar, de får beredskapsjobb och företagen erhåller statliga bidrag för att de bättre ska kunna utsuga unga arbetare. Problemet är emellertid att man kommer att utbilda allt fler, samtidigt som det blir allt färre som kommer att kunna få jobb med utgångspunkt från sin utbildning. Om det ur statlig synvinkel redan tidigare var besvärligt, så tenderar detta att skapa en för systemet ännu allvarligare legitimationskris – och framför allt: en avsevärt mycket allvarligare motivationskris hos en stor del av ungdomen. Många elever kommer att uppfatta skolan som totalt meningslös, eftersom de vet att den utbildning de går på inte kommer att resultera i något arbete.

När arbetet inte längre utgör en nödvändig förutsättning för att äta, blir lönarbetets fortlevnad allt mer beroende av ”arbetet som ideologi”; arbetsmoralen träder i stigande grad i förgrunden, samtidigt som skälen för att godta den hela tiden försvagas.

När mikrofysikens mekanismer inte längre fungerar, tillgrips de makrofysiska verkningsmedlen. Och ytterst återstår bara det rena våldet.

VI.

Paul Lafargues skrift är ett spännande och viktigt försök att problematisera en sedan länge härskande dogm inom arbetarklassen och den socialistiska rörelsen: kravet på *Rätten till arbete*. Det är viktigt därför att den arbetsideologi, som lönarbetarna hitintills varit bärare av, medverkar till att kvarhålla arbetarklassen i dess position som utsugen klass, dvs som arbetarklass.

Men även om det är viktigt att ifrågasätta denna arbetsmoral och själva

kravet på rätten till arbete, så innebär detta inte att man automatiskt kan byta ut Rätten till arbete mot Rätten till lättja. Idag sviktar arbetsmoralen hos de unga, men är denna ”motivationskris” i sig själv radikal?³¹

I vårt grannland Danmark, närmare bestämt i Århus, har ett muntert gäng f d vänsteraktivister – i protest mot bl a vänsterns krav på 100.000 fler jobb – bildat *Sammanslutningen af Bevidst Arbejdssky Elementer* (SA.BAE). Sedan starten hösten -77 har man hunnit ge ut ett flertal publikationer, i vilka man tagit Lafargue på orden och fört fram *Rätten till lättja* som politisk paroll. Frågan är emellertid om det provokativa slagordet *Rätten till lättja* skall tolkas bokstavligt som rätten till icke-arbete eller om man (i enlighet med Marx) ska uppfatta det som frigörelse från den kapitalistiska *arbetsformen*, lönarbetet.

De danska Lafargue-vännerna önskar förvisso att människorna befrias från lönarbetet, men i praktiken har parollen inte längre denna frigörande funktion hos dem. När SA.BAE propagerar för Rätten till lättja är det rent faktiskt icke-arbetet, fritiden, som åberopas; man vänder sig egentligen aldrig mot den kapitalistiska uppdelningen i fritid och arbete, mot uppdelningen av människor i arbetande och icke-arbetande (arbetslösa). Man vill vända fritiden och arbetslösheten till något positivt. ”Aldrig har så många kunnat leva så gott utan att röra ett finger”, skriver man i andra numret av *Anti-Politik*.³² ”*Alla jämrar sig över arbetslösheten: – Varför firar man inte istället lättjan – befrielsen från arbetet? – Kapitalismen säger att arbetslöshet är den största av olyckor! Vi är arbetslösa och vi säger: Deras jämmerdal är vårt paradiset. Deras olycka är vår lycka. Det är positivt att vara utan arbete.*”

De ”medvetet arbetskygga” vill ge de arbetslösa gott samvete. Om en arbetslös är lycklig över sin situation, varför ska han inte få vara det? Men samtidigt har detta, att vända det negativa i den enskilde arbetslöses situation till något positivt, också en annan sida. En sådan hållning kommer nämligen aldrig att ifrågasätta den individualisering av arbetslöshetsproblemet, som just utgör en av kapitalismens försvarsmekanismer. Genom att ifrågasätta hur den arbetslöse tolkar sin situation enbart på ett individuellt plan kan man inte angripa de samhälleliga mekanismer resp politiska och ekonomiska val, vilka skapar arbetslöshet och delar upp människorna i ar-

betare och icke-arbetare. Det enda man problematiserar och kritiserar är den enskildes eller de enskilda individernas sätt att reagera på situationen. ”Lafargue-elevernas” provokation fungerar inte kritiskt på ett politiskt eller samhälleligt plan utan kritiken förblir på individplanet.³³

Lafargue förde aldrig på allvar fram parollen om *Rätten till lättja* som ett politiskt krav inom arbetarrörelsen. Mycket talar också för att detta krav om det fick någon större anslutning skulle verka i reaktionär riktning – tvärtemot SA.BAE:s intentioner. För det första därför att kravet inte har något samband med människors dagliga erfarenheter och dagliga kamp i vårt samhälle. Rätten till lättja hindrar inte att kapitalismen skapar ett B-lag, en reservarmé som sätts i motsättning till den arbetande delen av befolkningen. Snarare förstärker det motsättningarna mellan de båda grupperna. I *Rätten till arbete* förenas däremot kravet om att slippa behöva utsättas för ”den sociala bannlysningen” med kravet på att denna utstötning överhuvudtaget inte ska kunna äga rum. Ett viktigt steg i den riktningen är t ex en förkortning av arbetstiden med därpå följande omfördelning av de arbeten som finns.

För det andra är det väl mera radikalt att hundratusen missnöjda ungdomar här i Sverige kräver arbete, än att hundratusen förnöjda själar passivt ser på när Norrland avfolkas och den kapitalistiska industrin rationaliserar bort ännu fler människor. Rätten till lättja är ett anti-politiskt krav. Att våra danska vänner inom SA.BAE själva insett detta och vill göra en poäng av det, innebär trots allt inte att kravet blir bättre.

När vi på detta sätt försvarar Rätten till arbete uttrycker det minst av allt någon förkärlek för arbetet (lönarbetet). Istället är det som ett *strategiskt krav* vi försvarar Rätten till arbete. I arbetslöshetstider, i tider när avfolkningsbygder hotar att förvandlas till ödebygder, så uttrycker kravet ett motstånd mot kapitalismen och dess utvecklingstendenser. Det är ett motstånd som även innehåller överskridande moment – t ex i form av den solidaritet som byggs upp mellan människor i kamp.

På ett mer abstrakt plan kan man – i likhet med t ex Adorno³⁴ eller de danska idéhistorikerna bakom tvåbandsverket *Kapitalisme, behov og civilisation* – argumentera för att *Rätten till lättja* endast utgör en reflexbestämning av kapitalismen, i synnerhet av den kapitalistiska uppdelningen i arbete och

fritid. Icke-arbetet, fritiden bestäms till själva sin definition utifrån det kapitalistiska arbetet.

Icke-arbetet är en kapitalistisk reflex av det kapitalistiska arbetet, och ett insisterande på icke-arbetet som frigörelsestrategi är i bästa mening inte särskilt marxistiskt och i sämsta mening en specifik borgerlig, eller en kopia av en borgerlig frigörelseform, nämligen fritidssamhället. Den marxistiska utopin kan inte vara inneboende i den borgerliga åtskillnaden mellan arbete och fritid, även om den naturligtvis måste förhålla sig strategiskt till den.³⁵

De ”medvetet arbetskygga” tar fel när de tror att man genom att dra sig undan den kapitalistiska produktionsprocessen också kan undkomma *effekterna* av det kapitalistiska produktions sättet.³⁶ Den arbetslöse är fortfarande fånge under det kapitalistiska produktions sättets verkningar inom fritids- och konsumtionssektorn. Detta om något torde väl stå klart i dessa kultur- och masskonsumtionsindustrins glansdagar. Den arbetslöse är därtill i lika hög grad som den arbetande beroende av pengarna (dvs lönen eller socialbidraget) som medel för att kunna tillfredsställa sina behov: för att äta, dricka, bo någonstans osv. Skillnaden är bara den, att den arbetslöse har mindre pengar att leva av.

Att jämställa tid som frigjorts från lönarbetet med frigörelsemöjligheter är överhuvudtaget problematiskt. Fritid innebär inte automatiskt frihet. En rad empiriska undersökningar visar just att den frigjorda tiden blir ytterligare ett problem för den som mist sitt arbete. Individens tidsuppfattning rubbas. Den frigjorda tiden upplevs inte som en *fri tid*. Snarare skapar den en upplevelse av meningslöshet, av tomhet.³⁷

Hos Marx var inte icke-arbetet lika med frigörelse. Istället opererar Marx – som vi tidigare sett – med skilda arbetsformer. Arbetet som sådant är bestämt som ”en process mellan människa och natur, en process, varigenom människan förmedlar, reglerar och kontrollerar sin ämnesomsättning med naturen genom sitt eget handlande”. I denna allmänna mening är arbetet omöjligt att avskaffa – om man inte också avskaffar den mänskliga civilisationen. Arbetet under kapitalismen är *främmandegjort, alienerat, lönarbete*. Hos Marx innebär kommunismen i förhållande till detta arbete ”*arbetets förvandling till självverksamhet* och förvandlingen av den hitintills villkorliga samvaron

till en samvaro mellan individerna som sådana”.³⁹ Eller som Marx skriver i tredje bandet av *Kapitalet*: Visserligen kommer arbetet alltid att tillhöra nödvändighetens rike, men det kan ändå bli fritt därigenom ”att den samhällsliga människan, de förenade producenterna, rationellt reglerar denna sin ämnesomsättning med naturen, bringar den under sin gemensamma kontroll i stället för att behärskas av den som en blind makt; fullbordar den med minsta möjliga kraftansträngning och under betingelser som för den mänskliga naturen är mest värdiga och adekvata.”⁴⁰ Genom att skilja mellan olika arbetsformer kommer motsättningen till det kapitalistiska lönarbetet – hos Marx – inte att bli icke-arbetet utan just den form av arbete, som Marx antyder i sitt utopiska arbetsbegrepp.⁴¹

Maj-juni 1980

Noter

1. Föreställningen om ”arbete”, ”arbete överhuvud” är egentligen en abstraktion från en mängd konkreta, helt olikartade handlingar och sysselsättningar: att spinna, att plöja, att snickra... Marx skriver i *Grundrisse*: ”Likgiltigheten inför ett bestämt slags arbete förutsätter en högt utvecklad totalitet av verkliga arter av arbeten, av vilka ingen längre är den allt dominerande. Således uppstår de allmännaste abstraktionerna överhuvud bara i den rikaste konkreta utvecklingen, vari ett framstår som gemensamt för mycket, gemensamt för allt. Då upphör det att kunna tänkas enbart i särskild form. Å andra sidan är denna abstraktion arbete överhuvud inte bara det andliga resultatet av en konkret totalitet av arbeten. Likgiltigheten i förhållande till det bestämda arbetet motsvarar en samhällsform, där individerna med lätthet övergår från ett arbete till ett annat och där arbetets bestämda art är tillfällig och därför likgiltig för dem. Arbetet har här – inte bara i tänkandet utan i verkligheten – blivit medel för skapande av rikedom överhuvud, och det har upphört att som en bestämning hos individerna vara sammanvuxet med dessa i en Särskildhet.

Ett sådant tillstånd har nått sin högsta utveckling i det borgerliga samhällets modernaste form – i Förenta staterna. Först här blir alltså abstraktionen i kategorin ’arbete’, ’arbete överhuvud’, arbete utan omsvep, som är den moderna ekonomins utgångspunkt, praktiskt sann. Den enklaste abstraktionen, som den moderna ekonomin ger första rummet och som uttrycker en urgammal och för alla samhällsformer giltig relation, framträder alltså ändå bara praktiskt sann som det modernaste samhällets kategori.” (*Grunddragen*, Rabén & Sjögren 1971, s 34, korr övers.) I detta citat försöker Marx alltså visa hur kategorin arbete visserligen kan sägas omfatta alla epoker under vilka människan arbetar, men hur den samtidigt får en konkret Säregenhet för det sätt på vilket det produceras först i det borgerliga samhället. Man skulle kunna säga att arbetet idag inte bara är en abstrakt föreställningsform, utan också en *social praktiskt sann abstraktion*, som behärskar människornas liv och föreställningar under kapitalismen.

2. Marx: *Kapitalet* I, s 321 (Bo Cavefors 1974).

3. Vi refererar till Marx’ analys i *Kapitalet* I, i synnerhet de inledande kapitlen.

4. Marx: *Till kritiken av Gotha-programmet*, s 21 (Oktober 1975), korr övers.

5. Marx: *Kapitalet* I, s 648.

6. Michel Foucault: *Vansinnets historia under den klassiska epoken* (Bonniers 1973); *Övervägning och straff – Det moderne fängelseväsendets historia* (Rhodos/Gyldendal 1977).

7. Foucault: *Övervägning och straff*, s 77 ff.

8. Marx: *Människans frigörelse*, s 160 (Arbetarkultur 1965).

9. Foucault: *Vansinnets historia*, s 57.

10. A a s 64.

11. A a s 70 ff.

12. Jfr Foucault: *Vansinnets historia* resp. *Övervägning och straff*.

13. Jfr Max Weber: *Den protestantiska etiken och kapitalismen* (argos 1978).

14. Jfr R Tawney: *Religion and the Rise of Capitalism*, s 220 (Mentor Books 1948).

15. Jørgen Carlsen mfl: *Kapitalisme, behov og civilisation* (Modtryk 1980).

16. Vid ett annat tillfälle skriver Lenin följande om *taylorismens* införande i Ryssland: ”Sovjetrepubliken måste till varje pris tillvarata de vetenskapliga och tekniska rön som görs på detta område. Våra möjligheter att bygga socialismen beror just på vår förmåga att kombinera sovjetisk styrka och sovjetisk administration med de färskaste kapitalistiska landvinningarna. Vi måste organisera studiet och tillämpningen av Taylorsystemet här i Ryssland och systematiskt pröva och anpassa det för våra egna syften.” (Citerat efter Harry Braverman: *Arbete och monopolkapital*, Tema Nova 1977.)
17. Marx: *Lön, pris och profit*, i *Ekonomiska Skrifter i urval*, s 578 (Bo Cavefors 1975).
18. Alfred Krovzoza: ”Det abstrakta arbetet och sinnlighetens öde”, s 75 i *TeKla* nr 2.
19. Marx: *Kapitalet I*, s 3678.
20. K H Petersen mfl (red): *Ungdomsarbejdsloshed – en udfordring til nytænkning*, 1977.
21. Jfr Julius Tschertok: ”En ny arbetsmoral hos unga arbetslösa?”, i *Psykologi i teori och praktik*, nr 4 1979; B Holmqvist/L Wahlström: ”Ur askan i elden”, i *Fribetlig Socialistisk Tidsskrift* nr 34.
22. Jfr L-H Schmidt, *Socialisationskritik og politisk praksis* (Rhodos 1978).
23. Michel Foucault: *Overvågning og straf*, s 112.
24. A a.
25. Foucault a a s 113.
26. Jfr Foucault: ”Über die Volksjustiz”, i Foucault mfl: *Neuer Faschismus, neue Demokratie*, s 127 (Berlin 1972).
27. Jfr Peter Brückner: *Kapitalismens socialpsykologi* (Reitzel 1974); L-H Schmidt: *Socialisationskritik og politisk praksis*; Hans-Jörgen Thomsen: ”Rådløshed og revolutionær identitet”, i *Teori og praksis* nr 6.
28. Jfr Ulf Ericsson: ”Kampen mot arbetarna – och kampen mot arbetet”, i *Ord & Bild* nr 6 7 1978.
29. Om begreppet ”motivationskris” resp. ”legitimationskris” jfr Jürgen Habermas: *Legitimationsproblemer i senkapitalismen*, s 79 ff resp s 85 ff (Fremad 1975).
30. Den mängd av nya initiativ som (skenbart) tillkommit för att hålla kvar

- unga människor, i synnerhet ”avvikare”, i en relation till arbetsmarknaden bör ses ur ett socialpedagogiskt perspektiv, där avsikten är att skapa en viss attityd till arbetet. Det handlar mer om att med arbetet som utgångspunkt skapa en disciplinerad och disciplinerande miljö än att verkligen avskaffa ungdomsarbejdslosheten. (Hade det senare varit det huvudsakliga syftet hade offentlig produktion resp. satsning på sjuk- och äldreomsorg snabbt kunnat undanröja problemet.)
31. Jfr Hans-Jørgen Schanz i diskussion med Gustav Bunzel i dagstidningen *Information*, 22/6 1978, artikeln omtryckt i SA.BAE: *Arbejdsfrihedens spøgelse* (Husets forlag, Århus 1979). Se också Carlsen mfl: *Kapitalisme, behov og civilisation*.
32. *Anti-Politik*, Box 8, DK-9270 Klarup, Danmark. Här i Sverige har bidrag översatts bl a i *Fribetlig Socialistisk Tidsskrift*, nr 35; de ”medvetet arbetskygga” presenteras även i *Tango* nr 5 och i *NU – tidsskrift för marginella* nr 1 1979.
33. Jfr kritiken i Carlsen mfl: *Kapitalisme, behov og civilisation*.
34. Se t ex Adornos fina radioföreläsning från 1969, översatt i *Ord & Bild* nr 6 7 1979.
35. Carlsen mfl: *Kapitalisme, behov og civilisation*, s 82.
36. Jfr Schanz diskussion med Bunzel i *Information*.
37. Jfr t ex Marie Jahodas klassiska Marienthal-studie från början av 1930-talet: *Marienthal*, 1971.
38. Utgår.
39. Citerat från ungdomsskrifterna efter Carlsen mfl: *Kapitalisme, behov og civilisation*, s 82.
40. Marx: *Kapitalet 3*, s 726 (Bo Cavefors 1973).
41. Jfr också Marx: *Grunddragen*, s 176 ff, där han bl a kritiserar Adam Smith för att denne inte kan se arbetet som annat än främmandegjort, yttre tvångsarbete.

Rätten till arbete eller rätten till lättja? är en efterskrift till Paul LaFargues klassiska "Rätten till lättja". Precis som Paul LaFargue riktar den en välbehövlig känga åt det förhatliga arbetet, men kritiserar även det vi kallar "fritid" och ger än känga till grupper som påstår att "arbetslöshet" är något vi bör hylla.